

8. РДГА. — Фонд 821. — Воп. 10. — Спр. 55.
9. РДГА. — Фонд 821. — Воп. 133. — Спр. 931.
10. РДГА. — Фонд 821. — Воп. 10. — Спр. 597.

Яноўскі Алег Антонавіч

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (Мінск, Беларусь)

ПЕРШАЯ СУСВЕТНАЯ ВАЙНА Ў ЛЁСАХ ВЫКЛАДЧЫКАЎ БДУ 1920-х гг.

У першым складзе выкладчыкаў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, як не раз у розных выданнях 1920-х гг. агучвалася вельмі прыблізная лічба, было ўсяго каля сотні чалавек. Аб такой колькасці сведчаць і архіўныя дадзеныя. Так, у «Списках дел общего делопроизводства Белорусского государственного университета. Личные дела профессуры» менавіта пад 1921 г. сярод прынятых на працу ў БДУ названы прозвішчы 51 выкладчыка — ад прафесара да дацэнта [1]. А ў адной з першых справаздач БДУ перад урадам ССРБ былі прыведзены некалькі больш дакладных лічбаў: «Асабовы склад БдЗУ ў 1921/22 ак. г. быў наступны. Настаўніцкага пэрсаналу было ўсяго 81 чалавек, у тым ліку: прафэсароў — 14, выкладчыкаў — 40, асыст. — 10, лектароў па чужазем. м. — 9» [2, арк. 35].

Праз год-два іх колькасць павялічылася, але не зашмат: у 1927 г. ва ўніверсітэце працавалі 49 прафесараў, 51 дацэнт, 74 асістэнты, 8 выкладчыкаў моў, 39 ардынатароў медфака і 36 выкладчыкаў рабочага факультэта [3, с. 27]. У сховішчах Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь на сённяшні дзень толькі асабістых спраў выкладчыкаў, супрацоўнікаў і студэнтаў БДУ за 1920—1940 гг., якія сабраны ў трэцім вопісе 205-га фонду, захоўваецца каля 10 тысяч (дакладна — 9740).

Гэтыя лічбы неабходна было прывесці, каб пазначыць той відавочны факт, што тэма выступлення вельмі шырокая. Каб дасканальна разгледзець жыццёвыя і творчыя абставіны, якія былі наканаваны многім з першых выкладчыкаў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, то спатрэбіцца форма манаграфіі, а не кароткага выступлення. Але незалежна ад формы прадстаўлення сама тэма, як падаецца, цікавая і ў нейкім сэнсе знакавая. Чаму? Адзеля чаго патрэбны падобны разгляд? Толькі з нагоды сумнага юбілею? Упэўнены, што аналіз некаторых фактаў з біяграфій ваенных гадоў самых розных інтэлектуалаў (па

паходжанні, светапоглядзе, навуковай вартасці і інш.) дае нам магчы-масць усвядоміць, як сусветны ператрус аказаў уплыў на творчага чала-века і на станаўленне новых накірункаў жыццядзейнасці беларускага грамадства (вышэйшай школы, сістэмных навуковых доследаў і інш.). Яе распрацоўка дазваляе высветліць некаторыя абставіны не толькі жыцця выдатных навукоўцаў і педагогаў, але якраз прычыны, з-за якіх яны апынуліся на беларускай зямлі. Высветліць эвалюцыю іх поглядаў на шэраг праблем, якія на той час абвастраліся: «вайна», «рэвалюцыя», «бальшавізм», як і наступныя крокі па прыстасаванні да новых улад, новай краіны і інш.

У якасці яшчэ аднаго аргумента на карысць вывучэння мінулага праз такога роду накірункі доследаў, праз такую тэматыку можна спас-лацца на прысуджэнне ў 2014 г. Нобелеўскай прэміі ў галіне літаратуры французскаму пісьменніку Патрыку Модыяно за «мастацтва памяці, пры дапамозе якога ён уваскрасіў найбольш няўлоўныя чалавечыя лёсы і свет жыцця ва ўмовах акупацыі». Каб літаратару можна было па-мастацку апісаць хітраспляценні лёсаў, патрэбен дакладны гістарычны матэрыял, які знаходзіць і абагульняе гісторык...

Спачатку адзначым, што ў часы вайны існавалі ільготы, якія даз-валялі прадстаўнікам інтэлектуальных прафесій, студэнтам пазбаў-ляцца ад прызыву ў дзейную армію і неабходнасці ісці на фронт. Таму калі некаторыя з іх усё ж прымалі ўдзел у ваенных дзеяннях, то толькі ў якасці добраахвотнікаў. І гэта адзначалася пры запаўненні тых ці іншых асабістых дакументаў амаль што на працягу 1920-х гг. У дадзе-ным кантэксце паказальны лёс першага прафесара-лектара БДУ — Дзмітрыя Пятровіча Канчалюўскага. Аб ім аўтарам быў пададзены ма-тэрыял на Міжнароднай канферэнцыі, якая 8—9 кастрычніка 2014 г. адбылася ў Пскове.

Для пачатку даследавання дастаткова сістэмныя і разнастайныя звесткі можна знайсці ў тым жа ўніверсітэцкім 205-м фондзе Нацыя-нальнага архіва Рэспублікі Беларусь. Больш за тое — там нярэдка ўтрымліваюцца зусім эксклюзіўныя дадзеныя, якія немагчыма знайсці яшчэ дзе-небудзь. Справа ў тым, што на час уключэння неардынарных інтэлектуалаў у сістэмнае прафесійнае жыццё пасля гадоў ваенных і рэвалюцыйных, якія суправаджаліся няўпэўненасцю за заўтрашні дзень, абрыньваннем творчых планаў, фіксацыя дадзеных аб сваім жыцці была асабліва дакладнай і багата інфарматыўнай. Да гэтага падштурхоўвала і атмасфера абнаўлення, як бы неабмежаваных магчы-масцей, што адкрываліся перад творчым чалавекам ва ўмовах пабудо-вы новага — і вышэйшай школы, і беларускага грамадства ўвогуле.

Абмяжумся разглядам лёсаў некалькіх выкладчыкаў, распачаўшых працу ў БДУ літаральна з першых дзён яго дзейнасці. Зразумела, што нельга абмінуць і некаторых з тых, хто прыехаў у Мінск праз колькі месяцаў пасля 30 кастрычніка 1921 г. Выбарка зроблена на падставе трох прынцыпаў. Па-першае, разглядаюцца лёсы дастаткова вядомых навукоўцаў і зусім малавядомых. Па-другое, цікавасць прадстаўляюць тыя перыпетыі ваенных часоў, якія цяпер успрымаюцца як дастаткова незвычайныя, якія адлюстроўваюць нейкія патаемныя старонкі той вайны. І па-трэцяе, было імкненне зразумець дачыненне прайздзенага ваеннага шляху той ці іншай асобай да яе пасляваеннага лёсу, а дакладней — які адбітак наклала Вялікая вайна на далейшую жыццёвую і прафесійна-творчую дзейнасць універсітэцкіх інтэлектуалаў.

Сярод першай прафесуры БДУ былі навукоўцы самых розных накірункаў ведаў — і гісторыкі на чале з рэктарам У.І. Пічэтам, і філолагі, і філосафы, і педагогі, і эканамісты, і фізікі, і матэматыкі, а найбольшую групу прадстаўлялі медыкі. Біяграфіі многіх з іх захаваліся, і найбольшую каштоўнасць для даследчыка прадстаўляюць аўтабіяграфіі, якія па яшчэ ранейшай традыцыі прадстаўлялі прэтэндэнты на заняцце пасадаў у сферы адукацыі і навукі. Гэта цяпер ужо забытыя *curriculum vitae*, а некаторыя (як знакаміты фізік Мікалай Мікалаевіч Андрэеў) падавалі ва ўніверсітэцкі «адзел кадраў» ці напрумаю ў Праўленне БДУ сваё «жизнеописание», не звяртаючыся да лацінамоўнага правапісу [4, арк. 4 адв.]. Якраз яны і даюць магчымасць прасачыць і жыццёвыя шляхі нашых папярэднікаў па ўніверсітэце падчас вайны.

Тут патрэбна адзначыць, што кожны, хто збіраўся працаваць у Мінску, лічыў неабходным дастаткова падрабязна расказаць аб тым, чым ён займаўся ў 1914—1918 гг., тым больш быў абавязаны засведчыць свае адносіны да ваеннага прызыву як раней, у царскую «старую» армію, так і ў адносінах да арміі «новай» — Чырвонай. Напрыклад, адзін з першых беларускіх географаў Мікалай Васільевіч Азбукін павінен быў падкрэсліць, што ён у арміі не служыў, не мае ваеннай ці спартыўнай адукацыі, але цяпер «адносіцца да воінскай катэгорыі 56» [5, арк. 4]. Некаторыя ў такім разе імкнуліся засведчыць факты свайго апасрэдаванага ўдзелу ў вайне праз інтэлектуальную працу ў тыле. Так, эканаміст і статыстык Андрэй Міхайлавіч Арцымовіч (дарэчы, бацька знакамітага савецкага фізіка, выпускніка БДУ Льва Арцымовіча), засведчыўшы, што ён з 1902 г. прызнаны «совершенно не годным» да воінскай павіннасці, аднак ў часы вайны не толькі «разрабатывал данные о перевозках грузов по железным дорогам» Расіі, але і надрукаваў навуковыя артыкулы «Железнодорожный транспорт в период войны»

і «Военно-санитарные поезда В. З. С. и их работа», у якіх сістэматызаваў стан дзвюх гэтых праблем на падставе багатага дакладнага ваенна-статыстычнага матэрыялу, адабранага ім самім [6, арк. 1, 3 адв.].

А калі была магчымасць у дадатак даказаць, што ваенны час быў успрыняты ўніверсітэцкімі выкладчыкамі як праддзедна рэвалюцыя, а больш за тое — падштурхнуў іх да асабістага ўдзелу ў рэвалюцыйным руху, то гэтая старонка жыцця распісвалася асабліва падрабязна.

У дадзеным сэнсе падаецца асабліва цікавым ваенны лёс аднаго з першых студэнтаў медфака БДУ, а потым яго супрацоўніка — Іллі Бейліна. Ён у 1914 г. добраахвотнікам пайшоў у «старую» армію (прызываўся ў Мінску), ваяваў ва Усходняй Прусіі і параненым апынуўся ў нямецкім палоне. Цікавае яго апавяданне аб тым, што расійскіх палонных немцы нават накіроўвалі на вучобу для атрымання той ці іншай спецыяльнасці. Сам Бейлін скончыў у Данцігу тэхнікум і стаў газаправодчыкам і электрыкам. Потым былі ўцёкі і затрыманне, працяг палону ўжо ў Бельгіі і Францыі, дзе ён працаваў манцёрам. Новыя ўцёкі — і зноў яго злавлілі, але зноў жа немцы дазволілі працаваць на электрастанцыі Дрэздэна. Чарговыя ўцёкі скончыліся тым жа — паднявольнай працай на прыватнай фабрыцы ў Лейпцыгу. Аўтар распавядае, што раз падкрэсліваючы факты свайго ўдзелу ў правядзенні гутарак палітычнага характару з расійскімі палоннымі праз «активное участие в организации школы грамоты», праз даклады «о событиях на родине», праз абранне яго «секретарем лагерного комитета» і інш. На гэтым эпапея палоннага не скончылася. Ён па рашэнні лагернага камітэта і пры падтрымцы англійскіх палонных арганізаваў «демонстративный побег», калі працаваў на торфавай шахце паблізу ад аўстрыйскай граніцы. Новае зняволенне адбываў на паперапрадзільнай фабрыцы бінтоў «в лагере Брюкс» (сучасны чэшскі горад — цэнтр вугальных радовішчаў), потым «в лагере Хемниц» — на саксонскіх шахтах. Лістападаўскую рэвалюцыю ў Германіі ўрадзэнец Беларусі сустрэў у якасці члена Хемніцкага гарсавета і лагернага інтэрнацыянальнага камітэта. Ужо ў 1919 г. ён вярнуўся ў Мінск, апынуўся пад польскай акупацыяй, стаў чырвонаармейцам, быў з-за хваробы дэмабілізаваны і паступіў на медфак БДУ. Ужо як студэнт Ілля адзначыўся тым, што прадэманстраваў сваё майстэрства, набытае ў часы палону: адрамантаваў у «Доме № 4» БДУ па вуліцы Шырокай вадаправод і электрычнае асвятленне! Потым выкладаў на родным медфаку [7, арк. 2—5].

Гэты расказ студэнта БДУ падаецца ў вельмі скарочаным выглядзе. Цалкам жа ён насычаны вельмі цікавымі дэталямі, фактамі жыцця палонных, адносінамі да іх нямецкай адміністрацыі і жыхароў Германіі.

Расказ дае магчымасць усвядоміць некаторыя дастаткова патаемныя старонкі Вялікай вайны: не столькі франтавыя лёсы, колькі лёсы тых, каму прыйшлося доўгі час спытаць варожы палон і не скарыцца.

Звернемся да некаторых іншых сведчанняў, адбіраючы для прыкладаў не толькі найбольш гучныя імёны ці своеасаблівыя ваенныя біяграфіі, а і імёны не асабліва шырока вядомых выкладчыкаў БДУ самых розных накірункаў навуковых ведаў. Так, сярод іншых у 1920-я гг. адным з найбольш гучных у БДУ было імя Барыса Маісеевіча Беркенгейма. Гэты прафесар-хімік ужо ў верасні 1921 г. накіраваўся з Кіева праз Маскву ў вагоне-цяплушцы «в Минск к месту своей службы» разам з сям'ёй, усім хатнім скарбам і шыкоўнай бібліятэкай. Выпускнік імператарскага Маскоўскага ўніверсітэта, актыўны ўдзельнік студэнцкага рэвалюцыйнага руху змог «адшліфаваць» свае веды ў лабараторыях Гейдэльбергскага ўніверсітэта, потым працаваў пад кіраўніцтвам знакамітых хімікаў М.Д. Зялінскага і М.А. Шылава ў Маскве, а на пачатку 1914 г. зноў з'ехаў у Германію, праводзіў даследаванні ў парызкім Інстытуце Кюры. Вайна для ўжо вядомага хіміка пачалася з мабілізацыі ў армію ў якасці загадчыка лабараторыі расійскага Таварыства Чырвонага Крыжа і начальніка палявых складоў Паўднёва-Заходняга фронту. Потым ён быў кансультантам «по вопросам химии» пры штабе галоўнакамандуючага гэтага фронту А.А. Брусілава. У гэтай якасці Б.М. Беркенгейм чытаў лекцыі для медробнікаў і франтавых афіцэраў па «вопросам газообороны», надрукаваў у франтавым выдавецтве брашуру-кіраўніцтва «Газовая война и оборона», артыкул «К вопросу об организации химической газозащиты». Потым яго прызначылі начальнікам процывагазавых атрадаў Чырвонага Крыжа і «Военного ведомства» — кіраваў размеркаваннем процывагазаў для армій Паўднёва-Заходняга фронту, займаўся ў Кіеве навуковымі распрацоўкамі рэактываў і процывагазавых сродкаў [8, арк. 9—11 адв.].

У дадзеным распавяданні навуковец падкрэсліваў, што пры ўсім гэтым ён не аднойчы выступаў з лекцыямі перад рабочымі і салдатамі, а з 1917 г. — перад чырвонаармейцамі. Як пэўнае сімвалічнае завяршэнне расказу аб ваенных гадах гэтага прафесара БДУ можна спаслацца на яго рэгулярныя ў 1920-я гг. паездкі ў навуковыя камандзіроўкі якраз у Германію. І не дзіўна: вайна супраць «кайзераўскай Германіі» вялася «царскай Расіяй», і хімік выканаў свой абавязак ваеннаабавязанага. Між тым паслярэвалюцыйныя Расія і Германія сталі натуральнымі саюзнікамі ў варожым па сутнасці атачэнні краін — пераможцаў у Першай сусветнай вайне. Таму навукова-педагагічныя магчымасці Германіі маглі ў поўную сілу выкарыстоўвацца беларускім універсітэ-

там (як і ўсім СССР) дзеля свайго станаўлення, падмацавання інтэлектуальных магчымасцей выкладчыкаў. І Б.М. Беркенгейм быў адным з многіх, хто стажыраваўся ў германскіх універсітэтах і навуковых цэнтрах, як бы фінансава цяжка гэтыя камандзіроўкі ні лажыліся на кволы бюджэт маладой беларускай рэспублікі. Краіна працавала на сваю перспектыву!

Заўзятым камандзіровачным у тую ж Германію быў і адзін з вядучых прафесараў медфака Аляксандр Пятровіч Бястужаў, які таксама паспеў перад вайной і правучыцца ў Берлінскім універсітэце, і некаторы час стажыравацца ў клініках гэтай краіны, а яшчэ і Аўстрыі. Яго ваенныя гады былі больш «простымі»: ваяваў з 1914 г. «старшим врачом 224-й пехотной Саратовской пешей дружины». Аб гэтым часе ён чамусьці не палічыў неабходным прадстаўляць падрабязнасці, хаця не аднойчы падкрэсліваў факты свайго ўдзелу ў рэвалюцыйным руху (дакладней — «студенческих беспорядках») і адсідку за гэта ў Бутырскай турме падчас вучобы на медфаку Маскоўскага ўніверсітэта [9, арк. 23]. Мабыць, дадзеная інфармацыя, па меркаванні прафесара, была больш «аўтарытэтнай» для новых улад, чым доказы аб сваім ваенным мінулым у якасці шэраговага медрэабілітанта царскай арміі.

Прадстаўленне падобных асабістых гісторый можа быць дастаткова працяглым. Так, мае свае асаблівасці ваенны лёс Анатоля Васільевіча Багдановіча, які вядомы тым, што ў 1926 г. змяніў у якасці выкладчыка беларускай мовы БДУ самога Якуба Коласа, стаў дацэнтам педфака і рэдагаваў «Працы БДУ» [10, арк. 3, 11]. У часы вайны гэты беларус служыў у якасці пісара пры штабе Віленскай ваеннай акругі і, што цікава, адначасова выкладаў у Рэжыцкай гімназіі. Зусім па-іншаму ўспрымаецца ваенная біяграфія аднаго з першых членаў Праўлення БДУ, папечніка рэктара У.І. Пічэты: імя Сігізмунда Іосіфавіча Баркусевіча стракаціць у летапісе першых гадоў дзейнасці ўніверсітэта. Яго кар’ера захапляе: сын рана памерлага афіцэра «старой арміі» з адукацыяй выпускніка фельчарскіх курсаў і прыватнай гімназіі ў Кёнігсбергу, але бальшавік з 1919 г. у кастрычніку 1921 г. быў прызначаны «толькі» ваенкамам медфака, хаця да гэтага быў намеснікам наркама (аховы здароўя) ССРБ. Але ўжо хутка яго абралі членам Праўлення ўніверсітэта. Болей за тое — некаторы час ён па загадзе У.І. Пічэты ўзначальваў медфак у якасці в.а. дэкана, хаця сам на той час быў толькі яго студэнтам! [10, л. 10]. Такая яго статуснасць ва ўніверсітэце была абумоўлена папярэднімі заслугамі гэтага беларуса: тым, што да вайны ён «участвоваў в рабочем движении», а падчас вайны праводзіў «общественную работу на Юго-Западном фронте и в

Петрограде», быў добра знаёмы з Карлам Радакам [11, арк. 1]. Не дзіўна, што хутка (у 1924 г.) яго «перебросили» на працу ў Маскву — у Наркамат замежных спраў СССР. А ён нават не паспеў завяршыць вучобу ў БДУ (быў студэнтам 3-га курса).

Імя С.І. Баркусевіча сёння можна сустрэць на розных сайтах інтэрнэту. Але амаль усе яны падаюць сціслыя факты яго біяграфіі часоў працы ў якасці паверазнага НЗС СССР у Латвіі. З яго іменем апасродкавана распавядаецца пра «знакамітае» забойства савецкага дыпкур'ера Тэадора Нэтэ і раненне Іагана Махмасталея, калі 5 лютага 1926 г. Баркусевіч амаль што першым паспеў ускочыць у вагон, дзе гэтыя дыпкур'еры ляжалі ў купэ, расстраляныя забойцамі [12]. Называецца і факт працы беларуса ў якасці рэктара Адэскага медінстытута [13]. Але папярэдняя гэтым гістарычным дадзеным старонка жыцця прадстаўніка БДУ — па-за межамі распавядання (*аднаведныя сайты, а іх няшмат, ставяць знак пыталніка ў сувязі з годам і месцам нараджэння Баркусевіча. А гэтыя дадзеныя знаходзяцца ў «асабістай справе» Баркусевіча, што захоўваецца ў НА РБ: ён нарадзіўся 28 снежня 1891 г. у Санкт-Пецярбургу, беларус. Акрамя рускага «говорит и пишет на немецком и польском». У мінскія гады жыцця жыву халасцяком і на яго забеспячэнні была састарэлая маці. — А.Я.*)

Таму ў каторы раз пераконваешся ў тым, наколькі багатую інфармацыю можна знайсці аб знакавых фігурах савецкай эпохі (і не толькі) у справах, якія адносяцца да дзейнасці БДУ, у тым ліку і тыя факты іх удзелу ў некаторых падзеях Першай сусветнай вайны, якія дазваляюць пашырыць нашы ўяўленні аб ёй самой, аб шматлікіх сутнасных яе характарыстыках. У гэтым і знаходзіцца логіка сучасных накірункаў гістарычных даследаванняў, якія ўмоўна называюцца «гісторыя праз асобу» і «інтэлектуальная гісторыя».

Як вышэй адзначалася, біяграфіі першых выкладчыкаў БДУ, іх уласныя аўтабіяграфіі ўтрымліваюць шмат найцікавейшых фактаў — сведчанняў аб тым, як, дзе, у якім статусе прымалі ўдзел у падзеях Першай сусветнай вайны тыя, хто распачаў дзейнасць першага беларускага ўніверсітэта. Можна заўважыць, што гэты час наклаў відавочны адбітак на прафесійную дзейнасць універсітэцкіх інтэлектуалаў, вымусіў грунтоўна скарэктаваць і свае жыццёвыя погляды, і свае творчыя парадыхмы, і свае тыя ці іншыя ўчынкi, якія прыйшліся на паваяны час. А гэты час запатрабаваў ад навукоўцаў неверагоднай моцы духу, здольнасці проста выжыць у падзеях ужо рэвалюцыйных, ва ўмовах жорсткага грамадскага процістаяння, адначасова застацца ў прафесіі, у навуцы.

Таму можна лічыць, што для многіх іспыты, абумоўленыя Вялікай вайной, быццам бы падрыхтавалі іх да жыцця потым, у рэчышчы перманентных змен усяго і ўся. Без перабольшвання можна казаць аб феномене прыстасоўвання расійскай інтэлігенцыі да практыкі і ідэалогіі савецкай улады, які выспеў падчас папярэдніх ваенных гадоў. Яны нават змаглі знайсці сваё месца ў кампаніях па «пралетарызацыі», «каранізацыі», «беларусізацыі» і іншых, што ахапілі ў 1920-я гг. і БССР, і ўвесь СССР. Хаця па сваім выхаванні, адукацыі, агульнай культуры і ўнутраным светаўспрыяцці ніяк не маглі пагадзіцца з тым, да чаго іх схілялі бальшавіцкія ўлады. Не маглі, але былі вымушаны...

Між іншым, належным чынам патрэбна было ўспрымаць і міжнародныя стасункі паміж СССР і Германіяй, якія развіваліся ў рэчышчы Рапальскай (1922) і Берлінскай (1926) дамоўленасцяў паміж краінамі. Ваенны вопыт тут быў дарэчы, хаця ён толькі некалькі гадоў таму фарміраваў зусім іншае ўспрыняцце «германцаў». Наступныя ж палітычныя хвалі, што абрынуліся напрыканцы 1920-х гг. і ахапілі ўсе 1930-я гг., вытрымаць змаглі не многія.

Бібліяграфічны спіс

1. Архіў БДУ. Вопісы асабістых спраў прафесуры БДУ.
2. Архіў Расійскай Акадэміі навук. Фонд 1548 (фонд У.І. Пічэты). — Воп. 2. — Спр. 53.
3. Пічэта, В.І. Беларускі Дзяржаўны Універсытэт, 1921—1927: да 10-й гадавіны Кастр. Рэвалюцыі. — Менск, 1927.
4. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). — Фонд 205. — Воп. 3. Спр. 198.
5. НАРБ. Фонд 205. — Воп. 3. — Спр. 83.
6. НАРБ. Фонд 205. — Воп. 3. — Спр. 279.
7. НАРБ. Фонд 205. — Воп. 3. — Спр. 479.
8. НАРБ. Фонд 205. — Воп. 3. — Спр. 614.
9. НАРБ. Фонд 205. — Воп. 3. — Спр. 655.
10. НАРБ. Фонд 205. — Воп. 3. — Спр. 744.
11. НАРБ. Фонд 205. — Воп. 3. — Спр. 884.
12. Попов, В.Н. Провал одной международной провокации (о подвиге дипкурьеров Теодора Нетте и Иоганна Махмасталя // Долг и отвага. Рассказы о дипкурьерах. — М.: Политиздат, 1988. — 87 с. — С. 45 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: // URL: <http://www.litmir.net/br/?b=187757&p=45>. — Дата доступа: 08.10.2014.
13. Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза. 1898—1991. Биографии [Электронный ресурс]. — Режим доступа: // URL: <http://www.knowbyight.info/BBB/03894.asp>. Дата доступа: 08.10.2014.